نوشتن در غربت

نوشتن در غربت

جستارهایی پیرامون ادبیات ایرانیان در جهان امروز

گفتگو با:

نیلوفر بیضایی، شهرنوش پارسی‌پور، ملیحه تیره‌گل، منظر حسینی،
نسیم خاکسار، شیرین‌دخت دقیقیان، قاضی ربیحاوی، یدالله رویایی،
منصور کوشان، مسعود نقره‌کار، حورا یاوری و...

شاهرخ تندروصالح

نشرگستره

۱۳۹۹

سرشناسه	: تندرو صالح، شاهرخ، ۱۳۴۲ ـ شیراز
عنوان و نام پدیدآور	: نوشتن در غربت: جستارهایی پیرامون ادبیات ایرانیان در جهان امروز/ شاهرخ تندروصالح.
مشخصات نشر	: تهران: گستره، ۱۳۹۷
مشخصات ظاهری	: ۵۱۲ ص.
شابك	: 978-600-6069-37-1
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: نمایه
عنوان دیگر	: جستارهایی پیرامون ادبیات ایرانیان در جهان امروز.
موضوع	: ادبیات فارسی ـ قرن ۱۴ ـ تاریخ و نقد، Persian literature – 20th century – History and criticism: مهاجرت در ادبیات، Emigration and immigration in literature.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۷ ۹ ر ۹ ت/ PIR ۳۵۳۰
رده‌بندی دیویی	: ۸فا۰/۹۰۶۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۵۷۱۰۹۳

نشرگستره

شاهرخ تندرو صالح

نوشتن در غربت

جستارهایی پیرامون ادبیات ایرانیان در جهان امروز

چاپ اوّل: ۱۳۹۹

حروفچینی و صفحه‌آرایی: محمدعارف احمدی

لیتوگرافی: نقره آبی

چاپ و صحافی: تاجیک

شمارگان: ۵۵۰ نسخه

کلیه حقوق چاپ محفوظ و متعلق است به:

نشر گستره

تهران، خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین،

خیابان وحید نظری، کوچه جاوید یک، شماره‌ی ۱

تلفن و نمابر: ۴۸-۶۶۴۷۵۴۴۷

شابک: ۱-۳۷-۶۰۶۹-۶۰۰-۹۷۸

به یادِ مادرم

که خورشید وجودش تاریکی‌شکن بود
و مهربانی بی‌دریغش، سایبان همیشهٔ جانم بود
تا دربدرِ تاریکی‌های گریز وُ کوچ نشوم
و مرغانِ نغمه‌خوانِ جانم، در بی‌ثمری‌های غربت
پژمردهٔ خاموشی و فراموشی نگردند

از این سُموم که برطرف بوستان بگذشت
عجب که بوی گلی هست و رنگ نسترنی
حافظ

فهرست

مقدمه: ۹

فصل اول: جستارهایی پیرامون ادبیات مهاجرت ایران ۲۱

۱. ضرورت تهیه‌ی آرشیو آثار ۲۲

۲. حیات اندیشه‌ی ایرانی در قلمرو فرهنگ عمومی جهان ۲۴

۳. نظریه‌ی گفتمانی و ادبیات مهاجرت ۲۵

۴. قلمرو حیات زبان ۲۸

۵. نظرگاه‌های فلسفی در ادبیات ایرانیان خارج از کشور ۳۴

۶. بینش فلسفی در ادبیات مهاجرت ایران ۳۸

۷. غربت‌زدگی در آلاچیق‌های سکوت ۳۹

۸. گسست معرفتی در ادبیات مهاجرت ۴۱

۹. پرتاب‌شدن به جهان غربت ۴۴

۱۰. ادبیات در برزخ و نویسندگان فرهنگ‌ساز ۴۷

۱۱. پرسشگری و نواندیشی ۵۲

۱۲. ادوار مهاجرت نویسندگان فرهنگ‌ساز ۵۴

۱۳. ادبیاتی با تکیه بر تجربه ۵۶

۱۴. با کاروان معرفت ۵۸

۱۵. روشنگری و تحجرستیزی ۶۱

۱۶. موضوع‌شناسی ادبیات مهاجرت ۶۴

فصل دوم: گفت‌وگو ۶۷
ادبیات آوارگی/ یاشار احد صارمی ۶۸
پیاده‌روی در راهروهای دموکراسی/ رضا اغنمی ۸۰
کمبود امکانات نشر و توسعه کتاب و مخاطب/ سوزان باغستانی ۹۲
شکست خط سنت‌ها در درون نویسنده/ کامران بزرگ‌نیا ۹۶
ادبیات مهاجر؛ جُستاری در کیستی نویسنده/ نیلوفر بیضایی ۱۰۵
بهترین آثارم را در ایران نوشتم/ شهرنوش پارسی‌پور ۱۱۸
نواندیشی در قلمرو وجودشناسی ایرانی / ملیحه تیره‌گل ۱۲۶
رمان امروز ایران در سوئد / فروغ حاشابیگی ۱۳۵
پدیدارشناسی هویت خویش/ منظر حسینی ۱۴۴
معنا و تعریف تبعید و ادبیات در تبعید / نسیم خاکسار ۱۴۸
ضرورت شکستن تابوهای بیگانه‌انگاری / شیرین‌دخت دقیقیان ۱۵۲
تابوی جاودانه ما / قاضی ربیحاوی ۱۶۶
نوشتن شکستن دیواره‌های سکوت است/ ایرج رحمانی ۱۹۲
ادبیات سرزمین مادری ما است/ مجید روشنگر ۲۰۴
زبانی در تبعید/ یداله رؤیایی ۲۱۴
تراژدی نشر ایران/ ناصر زراعتی ۲۲۲
پلی میان واژه‌ها تا تنهایی/ علیرضا زرین ۲۳۵
به عمر کتابت/ اسد سیف ۲۶۸
روح من ایرانی است/ مهستی شاهرخی ۲۸۹
زندگی داخل کارت‌پستال/ شهلا شفیق ۳۱۵
تصویر زخم/ بهروز شیدا ۳۲۲
چراغ همه ما در آن خانه می‌سوزد!/ میرزا آقا عسگری ۳۳۴
کالایی‌شدن ادبیات و فرهنگ/ فهیمه فرسایی ۳۴۳
چیزی بیش از خیال/ محمود فلکی ۳۵۶
ادبیات و چالش‌های عمیق نویسنده با زندگی/ سرور کسمایی ۳۶۶

به هم پیوسته چون زنجیر/ منصور کوشان..... ۳۷۴
باز هوای وطنم/ حسن مکارمی..... ۳۹۲
سنّت خاطره‌نویسی نداریم/ پرتو نوری علا ۴۱۹
میانه قوس‌های رنگین‌کمان/ مسعود نقره‌کار ۴۳۶
ادبیات غیررسمی؛ فروریزی آرمانشهر یادها / حسین نوش‌آذر ۴۵۴
وطن‌محوری ادبیات / پیمان وهاب‌زاده..... ۴۶۹
فضیلت تأمل در متن / حورا یاوری..... ۴۹۰

مقدمه

ادبیات مهاجرت ایران بخش زنده‌ی ادبیات معاصر ما است و بی التفات به آن نمی‌توان از ادبیات مدرن ایران سخن به میان آورد. به گواه برخی نویسندگان و ادیبان ایرانی که تجربه‌ی زندگی در خارج از ایران را دارند مهم‌ترین مسائلی که می‌باید نسبت به آنها عمیقاً اندیشید مسأله‌ی رویارویی سنت ایرانی با تجدد و مدرنیته‌ی جهانی است. این صورت کلی مسأله‌ای است که تقریباً از آغاز دوره‌ی تاریخی صفوی، ایران و جهان ایرانی با آن روبرو و همچنان سردرگریبان است. این رویارویی را می‌توان در مقیاس عام و خاص مرور کرد. حیاتی‌ترین مسائل معاصر ما ایرانیان که به گونه‌ای در آثار ادبی بازتاب یافته‌اند این مسائل هستند:

- روبرو شدن با صورت زندگی متجددانه
- ماندن در گره‌گاه‌های جهان مدرن
- کِلِنْجار رفتن با ابزارِ دمِ دستی زندگی روزمره برای ایجاد تغییرات در «سازه‌های سنت» و بنیادهای آن
- غافلگیری در سیلاب تجددخواهی

بخشی از این تکاپو را می‌توان در افقِ مفهومی ادبیات مدرن ایران و رویکردهای نویسندگان ایرانی به آنها در قلمروهای موضوعی زیر دنبال کرد:

۱. شعر فارسی، نواندیشی و تجددگرایی در آن
۲. ادبیات داستانی و نگاه متجددانه و مدرن‌گرا به مسائل زندگی
۳. نمایشنامه‌نویسی با محور موضوعات معمول زندگی
۴. چاپ و انتشار کتاب
۵. روزنامه‌نگاری و رسانه‌پردازی
۶. ترویج جریان‌های انتقادی
۷. ترجمه‌ی آثار ادبی از سایر فرهنگ‌های جهان به منظور گفتمان‌سازی ایران با جهان معاصر

در این قلمروهای مفهومی است که می‌توان چشم‌اندازی رنگارنگ از ماجراها، حوادث و وقایع را در ادبیات ایران دنبال نمود. به‌عبارتی شاید بتوان گفت که ادبیات مهاجرت، رویکرد مدرن نویسندگان ایران به ضرورت‌ها و بایسته‌های حیات تمدنی ماست؛ ضرورتی که هم ریشه در تغییرات بنیادین تاریخی اجتماعی، فرهنگی ایران در ادوار مختلف تاریخ دارد و هم، به نوعی، بر فقدان فضای گفتمانی و نبودن امکان نقد و نقدپذیری در فرهنگ ما تأمل می‌کند. بی‌تردید این موضوع، به شکل مستقیم و بارز، از عهد قاجار تا کنون، گرانیگاه روشنفکری ایران نیز هست چرا که ادبیات، در نبود تخصصِ جامعه‌شناسی و روانشناسی و مهم‌تر از همه، حقوق اجتماعی و شهروندی، گفتمانی پرسشگر و پویا را در پیش گرفت و به‌عنوان رسانه‌ای انتقادی برای نواندیشان مطرح گردید. این پویایی را می‌توان در بالندگی ادبیات انتقادی و شعر اجتماعی، روزنامه‌نگاری و تبیین گفتمان‌های انتقادی با ارکان اجتماعی و به تبع آن، آغاز دوران عبور از اتفاق‌های ادبی به سمت و سوی چاپ و نشر، تولد مطبوعات و روزنامه‌نگاری ایران دنبال کرد.

در نگاهی کلی می‌توان پنج قلمرو مفهومی را به‌عنوان اصلی‌ترین مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت ایران برشمرد:

۱. چیستی تجدد و مدرنیته
۲. پرسش از هویت فردی و جمعی انسان معاصر ایرانی

۳. بررسی قلمرو حقوق فردی و اجتماعی
۴. مسأله‌شناسی فرهنگ عمومی
۵. جایگاه اندیشه‌ی بومی متفکران ایرانی در نظام جهانی اندیشه، فرهنگ و ادبیات

قلمروهای یاد شده به نوعی، تابوهای عمومی از مهاجرت و پیوستن به فضاهای برخوردار از قابلیت‌های مؤثر را برای رسیدن به وضعیت مطلوبِ اهل اندیشه و فرهنگ و ادبیات، تعیین می‌کرده است. از پُررنگ‌ترین انگیزه‌هایی که منجر به شکل‌گیری جریان‌های مهاجرت در ایران و جهان شده می‌توان به وقوع انقلاب‌ها، بروز جنگ‌ها و تغییر ساختار حکومت‌ها اشاره داشت.

اگر بر آن باشیم که تاریخچه‌ای از روند تاریخی مهاجرت اندیشه‌ی ایرانی را دنبال کنیم می‌توانیم الگوی شرایط و ادوار تاریخی زیر را با پیش فرض‌هایی چون شرایط اقتصادی، اجتماعی و تحدید سیاسی در آمیخته و به تحلیل سیر کُرنولوژیکی آن بپردازیم:

- ایران پس از ساسانیان
- ایران پس از حمله‌ی مغول
- تغییر ساختارهای سیاسی اجتماعی ایران در دوره‌ی صفویه و بر آمدن نخستین دولت شیعه
- شرایط سیاسی اجتماعی و اقتصادی در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجار
- ایران پس از مشروطه و استقرار استبداد صغیر
- ایران دوره‌ی پهلوی اول
- ایران پهلوی دوم
- ایران پس از انقلاب ۵۷

هر کدام از ادوار یاد شده می‌تواند ویژگی‌هایی عمومی و خاص نیز داشته باشد. برخی منابع و مآخذ، مهاجرت زرتشتیان را نخستین موج بزرگ مهاجرت ایرانیان می‌داند. موج دوم مهاجرت گسترده از ایران، نتیجه‌ی حمله‌ی مغول به ایران معرفی می‌شود. پس از آن، آغاز استیلای خاندان صفویه به‌عنوان نخستین دولت

شیعه در ایران، موج سوم مهاجرت‌ها را صورت می‌دهد. در این دوره، ضمن بر آمدنِ موجِ مهاجرت شاعران و اهل اندیشه و ادب ایران به هند، با مهاجرت و ورود علمای جبل آمل به ایران نیز روبرو هستیم. بدیهی است اگر این مهاجرپذیری در تعیین روند کیفی مهاجرت اندیشه‌ی ایرانی مورد توجه قرار گیرد می‌توان به شاکله‌ی مهاجرفرستی و مهاجرپذیری ایران در ادوار صفویه، افشاریه، زندیه، قاجاریه و دوره‌های پس از آن نیز دست یافت.

مهاجرت به مفهوم عمومی‌اش در ایران خرده تفاوت‌هایی با اصل ماجرای جهانی آن دارد. این خُرده تفاوت‌ها را می‌توان در صورتبندی تاریخی مسأله و ساختار قدرت‌های سیاسی فرهنگی ایران دید. نقطه‌ی ثقل این وجه تمایز در تفاوت بینش و جهان‌بینی مهاجرین با فرهنگ عمومی و ایدئولوژی مسلط بر جامعه قابل بررسی است.

عمده‌ترین **دلایل مهاجرت** نویسندگان ایران را می‌توان تابع عوامل زیر دانست:

- عوامل ایدئولوژیک مذهبی
- عوامل سیاسی و اجتماعی
- محرک‌های فرهنگی حاصل از تفاوت‌های ایدئولوژیک موجود
- عوامل اقتصادی، تجاری
- سایر عوامل

این پنج گروه بزرگ در بردارنده‌ی مجموعه عواملی هستند که مهاجرت نویسندگان ایران در ادوار مختلف را شامل می‌شوند.

در مهاجرت و اوج‌گیری آن در ایران و جهان چند مسأله بنیادی، نقش و اهمیتی تمدنی ایفا می‌کنند. بازنگری مواد خام، منابع و مآخذ بسیار محدود و عموماً متناقض با یکدیگر و مستندات امور مهاجرت در ایران حاکی از این است که قلمرو جغرافیایی مهاجرت در ایران دارای پراکندگی و گستردگی بیش از حد معمول جهانی است. این مسأله را نیز می‌توان متأثر از عامل متفاوت بودن بینش و جهان بینی مهاجرین با صورت غالب و قرائت رسمی‌شده آن در دوره‌های مورد نظر دانست. ناگفته نماند

کــه ذات مهاجرت نویســندگان ایران (به‌ترتیب و توالی اتفــاق افتادن مهاجرت) با نویسندگان ایرانی پیشگام در مهاجرت از اساس متفاوت است.

چشم‌انداز سفر و ترجمه در مقام دو شاخص عمده‌ی مهاجرت و تبادل دانش را می‌توان در سفرنامه‌ی ناصرخسرو، حکایات روایی سعدی از آندلس و طرابلس، بازگویی خاطرات اشــراف زاده‌های قاجار از سفرهای‌شــان به کشورهای اروپایی و روســیه، فعالیت‌های فرهنگی، تجاری و... شــخصیت‌های دوره‌ی بیداری در تاریــخ معاصر ما (آخوندزاده، طالبوف، میــرزا حبیب و... را مرور کرد. در همین چشم‌انداز اســت که زاویه‌ی نگاه انســان ایرانی به تمدن‌های دیگر جهان جلب توجه می‌کند؛ زاویه‌ای که در بازخوانی نهضت ترجمه در ایران معاصر نیز می‌توان شــواهدش را به وضوح دید. اقلیم ترجمه در حوزه‌ی ادبیات را می‌توان در برآمدن موج‌های تمدنی غرب (اروپا و امریکای شــمالی)، اســلاو (روسیه و بخشی از اروپای شرقی)، تمدن کنفوسیوسی (چین و شرق دور)، تمدن اسلامی (خاورمیانه و شمال افریقا)، تمدن لاتین (امریکای جنوبی و مرکزی)، تمدن هندی و ژاپنی بر ادبیات ایران به بررسی نشست.

شیوه‌ی من در انجام این پژوهش متکی بر مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه‌ی مکتــوب بوده و در جمعبندی، به«موضوعات» و «ســاختار»آثار ادبی «بومی» و برخوردار از «اســتقلال مفهوم» نویســنده‌ی ایرانی اعم از شاعر، داستان‌نویس، نمایشــنامه‌نویس، نقد نویس و نویســنده‌ی مباحث تئوریک نقد ادبی تکیه شده است. صورت تفصیلی این بخش از پژوهش در محورهای زیر قابل مطالعه است:

- چشم‌انداز مفهومی و مسأله‌شناسی ادبیات مهاجرت
- جغرافیای فرهنگی ادبیات مهاجرت
- گونه‌شناسی تولیدات ادبی
- آسیب‌شناسی ادبیات مهاجرت

مرحله‌بنــدی پژوهش ادبیات مهاجــرت ایران با در نظر داشــتن موضوعیت مطالعه به شرح زیر انجام شده است:

شناخِت پیشینه و وضع موجود:

- شناخت، تجزیه و تحلیل امکانات و قابلیت‌ها
- شناخت، تجزیه و تحلیل مشکلات و محدودیت‌ها

ادبیات مهاجرت شاخه‌ای از ادبیات معاصر ما است که آفرینشگران آن، به هر علت، به اجبار یا ضرورت حیاتی و حفظ، بقا ترک دیار کرده و در کشوری دیگر، به زندگی و حیات ادبی خود ادامه می‌دهند. چنین ادبیاتی بخش زنده و پویای ادبیات جاری در جامعه است. ادبیات ایران نیز این بخش زنده و پویا را دارد. چه بخواهیم چه نخواهیم بخشی از ادبیات ایران در خارج از مرزهای قراردادی و جغرافیایی کشور ما نفس می‌کشد.

امروزه در جهان بخش وسیعی از مطالعات جامعه‌شناسانه‌ی ادبیات به موضوع مهاجرت نویسندگان از کشور خود و پیگیری روند تولید خلاقه‌ی ادبی در کشورهای میزبان اختصاص دارد. مهاجرت و کوچ اهل قلم ایران به کشورهای دیگر و ادامه دادن روند نویسندگی‌شان در کشورهای میزبان نشانگر شکل‌گیری جریانی نوین از ارتباطات بین فرهنگی در تاریخ فرهنگ و ادبیات ایران است. رسیدن به شاخص‌های مهاجرت و علل رویکرد اهل قلم و اندیشه‌ی ایران به مسأله کوچ دسته‌جمعی زمینه‌ای مناسب برای تجزیه و تحلیل ادبیات در مهاجرت و تبعید به حساب می‌آید.

در حال حاضر طیف‌های متنوعی از نویسندگان فارسی‌زبان در کشورهای جهان شُهره به تولید متنِ ادبی هستند. بی‌تردید تولیدات این نویسندگان، بخشی از بدنه‌ی فرهنگ ایران امروز است و بدون شناخت و درکِ مضامین و پیام‌های آن آثار نمی‌توان از فرضیه و نظریاتِ پیرامونی ادبیات امروز ایران سخن به میان آورد.

بررسی ریخت‌شناسانه‌ی آثار ادبی ارائه شده در قالب نشریات ادواری و کتاب، در انواع ادبی شعر، داستان - اعم از داستان کوتاه، رمان و داستان‌های کوتاه، دلنوشته‌ها- نمایشنامه و متونِ حاوی نگره‌های انتقادی و مباحث تئوریک نقد ادبی قابل بازشناخت هستند. مجموعه این آثار می‌تواند روند تأثیرگذاری و تأثیرپذیری

و تعامـــل خُرده فرهنگ‌هـــای ایرانی با فرهنگ‌های جهـــان بالاخص فرهنگ‌های امریکایی و اروپایی را نشـــان دهد. صورت کلی بحث‌های یاد شده همراه با تلقی شـــخصی‌ام از قدرت رسانه‌ای ادبیات اجتماعی سبب شـــد تا دریافت‌هایم را در قالب پرسش‌های عمومی با موضوع ادبیات مهاجرت و تبعید جمع‌بندی کنم. در نهایت به پرسش‌های زیر از منظر نگره شناختِ نویسندگان مهاجر ایران رسیدم:

۱. پیشینه‌ی ادبیات مهاجرت و تبعید ایران
۲. اصلی‌ترین مشخصه‌های ادبیات مهاجرت و تبعید
۳. قلمرو جغرافیایی مهاجرت و تبعید
۴. تأثیرات مهاجرت بر ساختار آثار ادبی
۵. ترجمه‌پذیری آثار ادبی نویسندگان مهاجر
۶. برخورد مخاطب دیگر فرهنگ‌ها با آثار ادبی ایرانیان
۷. عمده‌ترین موضوعات آثار ادبی نویسندگان مهاجر ایرانی در قلمرو فرهنگ جهانی
۸. توجه کشورهای میزبان نویسندگان مهاجر ایران به آثار ادبی مهاجران
۹. پرمخاطب‌ترین نوع آثار: ادبیات داستانی، ادبیات منظوم، نمایش‌نامه، نقد ادبی و یا مباحث تئوریک ادبی
۱۰. مطبوعات و رسانه‌های همگانی مهاجران
۱۱. برخورد نویسندگان مهاجر ایرانی با مسأله سانسور و خودسانسوری
۱۲. عمده‌ترین تابوهای ذهنی ایرانیان مهاجر
۱۳. تأثیر محدودیت‌های جغرافیایی و فرهنگی خارج از کشـــور بر روند تولید آثار ادبی
۱۴. خاطره‌نویسی ایرانیان؛ گونه‌ی نوظهور ادبی
۱۵. ادبیات مهاجر و روشنفکری ایرانِ در گذار
۱۶. ادبیات مهاجر ایران و محافل ادبی و آکادمیک
۱۷. چشم‌انداز آینده‌ی ادبیات مهاجرت ایران

شکل‌گیری گفت‌وگوها به‌صورت زیر بود:

۱. مکاتبه و تماس با نویسندگان برای توافق انجام گفت‌وگو

۲. ارسال پرسش‌ها

۳. دریافت پاسخ‌ها و مرور آنها و طرح پرسش‌های تکمیلی

۴. جمعبندی و ویرایش نهایی گفت‌وگو

۵. به تأیید رساندن گفت‌وگو ی مکتوب با نویسنده

حاصل فرایند یاد شده، ارسال متن پرسش‌ها برای ۵۸۱ شاعر، نویسنده، مترجم، روزنامه‌نگار و وبلاگ‌نویس حرفه‌ای بود. از این تعداد ۳۲۷ نفر تمام یا بخشی از پرسش‌ها را پاسخ گفتند. در جمع‌بندی نهایی‌ام و با توجه به پرهیز از اطناب و تکرار و مستند نبودن مطالب، به ۳۲ گفت‌وگو رسیدم که بخش اول پژوهشم به حساب می‌آید. این بخش جلد نخست کتاب است که عنوان «در جمهوری ادبیات» را برای آن برگزیده‌ام، امّا به عللی با این عنوان تغییر یافت: نوشتن در سرزمین دیگران و در نهایت؛ نوشتن در غربت. به نظرم گفت‌وگوهای انتخاب شده جامع‌ترین گفت‌وگوهای موضوعی با محور مهاجرت و تبعید است که به نوعی نیز می‌تواند پوشش دهنده‌ی صنوف و جریان‌های متنوع نویسندگان مهاجر باشد. ناگفته نگذارم که رسم‌الخط گفت‌وگوها همان رسم‌الخط گفت‌وگوشونده است که در پاسخ به پرسش‌های من مکتوب کرده است. با این حال شاید برخی نام‌های معروف که عنوان نویسنده‌ی مهاجر را بر خود دارند در این‌جا دیده نشوند. بی‌شک این نقص بزرگ برای خودش علتی دارد که یک بخش آن مربوط به زمانه‌ی ما است و بخش دیگرش به اختیار و انتخاب عزیزان نویسنده بازمی‌گردد؛ برخی قول همکاری دادند اما فراموش کردند. برخی نیز با دیدن پرسش‌ها ترجیح داده‌اند خودشان کتابی در این باره بنویسند. البته که این پژوهش وامدار تک تک آن عزیزان است. ناگفته نگذارم کامل‌ترین کتابی که تاکنون با موضوع ادبیات مهاجرت و تبعید نوشته شده، پژوهش ارزنده‌ی خانم ملیحه تیره‌گل با نام «مقدمه‌ای بر ادبیات تبعید» است. داریوش کارگر نیز کتابنامه‌هایی از آثار نویسندگان مهاجر ایران را در سوئد منتشر ساخته است.

پرویز قلیچ خانی نیز صدمین شماره‌ی مجله‌ی آرش را به این موضوع اختصاص داده است که این ویژه‌نامه به نوبه‌ی خود منحصر بفرد است.

بخش دوم پژوهش حاضر با سرفصل‌های زیر در جلد دوم این پژوهش با نام ادبیات «زیر آسمان جهان دیگران» آمده است که دربردارنده‌ی مطالبی به شرح زیر است:

- پیشینه‌شناسی
- چشم‌انداز مفهومی مهاجرت
- قلمرو تجربی مهاجرت در ایران از آغاز سلسله‌ی صفویه تا انقلاب ۱۳۵۷ خورشیدی
- قلمرو مفهومی مهاجرت اندیشه در ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷ خورشیدی
- زمینه‌های تطبیقی مهاجرفرستی ایران در حوزه‌ی ادبیات به تفکیک دوره‌های اوّل، دوّم و پس از آن:
  - زمینه‌های فرهنگی اجتماعی
  - زمینه‌های سیاسی
  - زمینه‌های اقتصادی
  - زمینه‌های ایدئولوژیک
- مسأله‌شناسی مهاجرت و تبعید اندیشه در جهان
- ادوارشناسی مهاجرت اندیشه در ایران
- قلمرو فرهنگی جغرافیای مهاجرت نویسندگان ایران:
  - امریکا
  - اروپا
  - آسیا
  - اقیانوسیه
  - افریقا
- موضوع‌شناسی ادبیات مهاجرت ایران
  - قومیّت (نگرش‌های ناسیونالیستی)

- اقلیت‌های قومی
- اقلیت‌های مذهبی
- عاشقانه
- فلسفی عرفانی
- پاورقی‌نویسی
- سیاسی اجتماعی

• بررسی تطبیقی مهاجرت اندیشه در ایران و جهان

بخش سوم پژوهش من در بردارنده‌ی مباحث زیر است و جلد سوم کتاب حاضر را شامل می‌شود:

• گونه‌شناسی تولیدات ادبی ایرانیان در مهاجرت

- انتشارات
- مراکز انتشاراتی، تحقیقاتی و پژوهشی
- کتاب
- نشریات (روزنامه، هفته نامه، ماهنامه، فصلنامه، سالنامه و گاهنامه)
- تولیدات تصویری برنامه‌ها و محصولات ادبی در فضای مجازی
- نشریات الکترونیکی
- سایت، وبسایت الکترونیکی
- انواع ادبی
- شعر و ترانه‌سرایی
- ادبیات داستانی
- ادبیات نمایشی
- ادبیات سینمایی
- طنز
- مباحث تئوریک
- نقد ادبی

- ساختارشناسی مفاهیمِ ادبیات مهاجرت ایران
  - ادبیات اعترافی
  - ادبیات آرمان‌شهر
  - ادبیات پوچ نما
  - ادبیات تبلیغی
  - ادبیات اندیشه
  - ادبیات تفننی
  - ادبیات عامیانه
  - ادبیات گریز
  - ادبیات زندان
  - خاطره‌نویسی
  - تاریخ شفاهی
  - ادبیات کودک و نوجوان
  - ادبیات کارگری
  - ادبیات شهری
  - ادبیات فمینیستی
  - ادبیات مینیمال
  - ادبیات تعلیق
  - ادبیات اعتراض

سرگذشت پژوهش در ایران ما سرگذشتی غم‌انگیز دارد. امیدوارم هر پژوهش به نوبه‌ی خود گامی باشد برای به پایان رسیدن خطِ این سرنوشت غم‌انگیز.

شاهرخ تندرو صالح
تابستان ۱۳۸۶

فصل اول

جستارهایی
پیرامون ادبیات مهاجرت ایران

۱. ضرورت تهیه‌ی آرشیو آثار

یافتن و فراهم آوردن کتاب‌های نویسندگان فارسی‌زبان منتشر شده در خارج از کشور فرایند پیچیده و طاقت‌فرسا و پُرهزینه‌ای دارد. هرچند تکنولوژی ارتباطات مدرن به مقدار زیادی بُعد مسافت را کاسته و امکان دسترسی به آثار منتشر شده را بیش از پیش مسیر ساخته اما با این حال و همچنان، نمی‌توان هر کتاب منتشر شده‌ای را به‌دست آورد. اشتیاق من زمانی آغاز شد که به اتفاق، چند جلد کتاب نویسنده‌ی مهاجر را دیدم و خواندم و مشتاق شدم تا دیگر آثار این نویسندگان را مطالعه کنم. دهه‌ی شصت خورشیدی دو راه بیشتر برای دسترسی به کتاب‌های منتشر شده در خارج از کشور نبود: یا یک مسافر با ترس و لرز کتابی با خودش می‌آورد و به‌دست خواننده‌اش می‌رسید و یا، به شکل شانسی، از گذرگاه‌های معمول پست عبور می‌کرد. دو سال و اندی این روش‌ها را آزمودم. سرمایه‌ی تهیه‌ی کتاب‌ها و هزینه‌های جانبی‌اش هدر رفتند و کتاب‌ها نیز به‌دستم نرسیدند پس عطای این روش‌ها را به لقایش بخشیدم. اما در راسته‌ی کتابفروش‌های حاشیه‌ی انقلاب، مرحومی بود که سفارش تو را می‌گرفت؛ قیمت پشت جلد کتاب را همراه با پنجاه درصد هزینه برای پست طلب می‌کرد و بعد، آن کتاب را دو دستی تقدیم می‌کرد. این شیوه، خوبی‌اش این بود که پولت هدر نمی‌رفت. هرچند بعضی وقتها، نسخه‌ی اصلی کتابی که کتابرسان پولش را گرفته بود برای خود بر می‌داشت و کپی آن را تحویل می‌داد، با همان شرایط بسیار جالبش. بگذریم...

به تدریج با ارسال صدها ایمیل و پیام برای عزیزان ناشر و نویسنده جهت گرفتن حداقل یک معرفی از آثار منتشره‌ی خود راه به جایی نبرد. جالب است

بدانید در دیدار با محققی که اندکی در این زمینه کار کرده بود، او برای دادن نشانی چند سایت اینترنتی در سال ۱۳۷۹ خورشیدی مبلغ ۲۰۰ هزار تومان حق‌التحقیق از بنده خواست. باز هم بگذریم...

برای پژوهش در هر زمینه‌ای اسباب و لوازمی نیاز است. پژوهش در حوزه‌ی فرهنگ و ادبیات نیز نیاز به مستندات دارد. یکی از مستندات حیاتی پژوهش، منابع و مآخذ و کتاب‌های مرتبط با موضوع است. کتاب فارغ از هر گونه پیش‌داوری و قضاوت، ارزشی فرهنگی دارد. چرا که حاصلِ پرسش و جست وجوست. پس در هر فرهنگ و بینش و ایدئولوژی شایسته و محترم شمرده می‌شود.

پیشنهاد عمومی‌ام به دوستان نویسنده و ناشر و دارندگان سایت‌های اینترنتی با موضوع فرهنگ و اهالی فرهنگ و هنر و اندیشه در داخل و خارج کشور این بود که نخست، هر نویسنده‌ای یک نسخه از اثر خود را در هر جایی که ساختاری آکادمیک دارد معرفی کند و بعد، نسبت به معرفی آثار دیگران نیز اندکی فعال شود. بدین‌وسیله می‌توان امیدوار بود که از فراموش و یا نابود شدن آثار جلوگیری خواهد شد. آمارهای غیررسمی حاکی از این است که از آغاز انقلاب سال ۱۳۵۷ خورشیدی تا کنون (ربع قرن) نزدیک به ۴۵۰۰ عنوان کتاب تنها با موضوع ادبیات، ۱۷۰۰ عنوان نشریه و بیش از ۷۰۰۰ وبلاگ و سایت اینترنتی (این رسانه سابقه‌ای نزدیک به ده سال دارد) و در حدود ۲۰۰۰ ناشر در عرصه‌ی چاپ و نشر آثار فرهنگی، هنر، ادبیات و مسائل متفرقه فعالیت داشته‌اند.[1] راست یا اغراق‌آمیز بودن و صحت یا فقدان سلامت این آمار از ارزش اصل موضوع نخواهد کاست. ما ایرانیان کم‌کاری بسیاری در این زمینه کرده‌ایم. هر ایرانی در هر جای جهان با هر اندازه دانشی که از اینترنت و فرهنگ دارد می‌تواند نسبت به ثبت یک حرکت فرهنگی- ادبی خود (هرچند هم کوچک) صاحب تأثیر باشد که متأسفانه نیست.

جمعیت مهاجرین ایران امروزه بیش از ۴ میلیون نفر است. فرهنگ، هنر و

---

۱. این آمار مربوط به سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۲ خورشیدی است.

ادبیات ایران در طول قرون با افت و خیزهای بسیاری درگیر شده است. آن‌چه که توانسته مسیر همیشه‌ی ادبیات حقیقی را به ما بنماید آثار باقی مانده است. می‌توان در حفظ و ثبت آثار ادبی ایرانیان مهاجر کوشید. تهیه‌ی آرشیو یکی از ده‌ها راه تحقق یافتن چنین مهمی است.

امروز بازنگری مسیر گذشته‌های‌مان بر این نکته تأکید می‌کند که سیاست‌ورزی و سیاست‌گزاری‌های فرهنگی خاصه در قلمرو فرهنگ عمومی ایران، حداقل در دو قرن گذشته معطوف به رویکردهای زیر بوده است:

۱. تقلید و ماکت‌سازی از خُرده القانات مدرن‌نمای آمریکایی و اروپایی

۲. جایگزینی آمرانه یافته‌های توریستی از عادات و علائق مردم سایر کشورهای جهان

این دو مؤلفه که رویکردهای ساختار قدرت و گفتمان غالب زمانه را نیز معرفی می‌کرد، در کار تولید و تبلیغ استثنائات و جذب هیجان، ذیل عنوان و کلیشه‌ی «فرصت‌های استثنائی» بود. این راهبرد و استراتژی‌ها، با نام فرهنگ، مسیریاب‌های خود را با تیغه‌ی بولدوزرهایی تراز می‌کرد که هدف‌گذاری‌هایش، نادیده گرفتن قابلیت نخبگان و عبور از قواعد به نفع «استثنائات» بود.

تجربه‌ی متن ادبی و روح دربدر آن در جهان معاصر برای ما ایرانیان، تجربه‌ی پرداختِ تاوان تغییر است. شاید به همین دلیل، بخش اعظمی از آثار، بیش از هر چیز، بر رنج و نگره‌های انتقادی تمرکز دارند. بی‌تردید تهیه‌ی آرشیو از آثار ادبی نویسندگان مهاجر می‌تواند خط فراموشی و درجازدگی‌های ما را کوتاه‌تر کند.

۲. حیات اندیشه‌ی ایرانی در قلمرو فرهنگ عمومی جهان

قلمروهای مهاجرپذیر در حوزه‌ی ادبیات ایران طی یکصد سال گذشته چهره‌های متنوعی را بخود دیده است. اگر نقطه‌ی آغاز استقرار نویسندگان مهاجر ایرانی در سرزمین دیگران را از صفویه به این‌سو به تحقیق عمقی بسپاریم آغاز روشنگری مدرن ایرانیان مهاجر را می‌توان از روزنامه‌نگاری به سمت نشر کتاب و برپایی

ایستگاه‌های رادیو و تلویزیونی و ایجاد سایت، وبسایت و وبلاگ‌ها و در مجموع تنوع رفتار تولید محصولاتِ اندیشه‌ای دید. مجموعه تلاش‌های رسانه‌ای ارتباطاتی در این عرصه بیش از هر چیز سبب آشنایی بیشتر مردم جهان خاصه ایران پژوهان با زبان فارسی و آشنایی با چشم‌اندازهای ادبی این زبان شده‌اند؛ زبانی که کشورهای ایران، افغانستان، تاجیکستان با آن تکلم کرده و می‌نویسند.
اگر بر آن باشیم تا با تمرکز بخشیدن به موضوعات پیرامونی ادبیات و ارتباطات به طبقه‌بندی مفهوم مندی در خصوص جغرافیای زبان فارسی برسیم نخستین تجربه‌ی ارتباطاتی در این حوزه، گستردگی کاربرد آثار ادبی معاصر ایران در خارج از کشور در تجربه‌ی روزنامه‌نگاری است. توجه به این گستره می‌تواند ما را به این مسأله رهنمون شود که ادبیات معاصر فارسی‌زبان، فراتر از دغدغه‌های سیاسی و انگاره‌های ذهنی اهل سیاست و تجسس، جایگاه ویژه‌ای را در میان ادبیات و فرهنگ جهانی دارد. اکنون و در پرداختن به مسأله چیستی مهاجرت اندیشه‌ی ایرانی نیازمند نگاهی باز به قلمرو گسترده‌ی فرهنگ مهاجر داریم؛ مسأله‌ای که ادبیات مهاجرت ایران تنها بخش قابل مشاهده‌ی آن است.

۳. نظریه‌ی گفتمانی و ادبیات مهاجرت

برای رسیدن به زیرساخت‌های جست‌وجو در ادبیات معاصر ایران و تحلیل چشم‌انداز گفتمان با فرهنگ و ادبیات جهان نخست می‌بایست بر جایگاه و روند صعودی ترجمه در ادبیات ایران و سپس، تأثیرپذیری آثار ادبی از نحله‌های ترجمه‌ای تأملی داشته باشیم. بازنگری نقطه‌ی آغاز تأثیرپذیری از نهضت ترجمه دوره‌ی قاجار است. مرور این دوره نشان می‌دهد که بیشترین تأملاتی که در این حوزه وجود داشته توجه به مبانی اندیشه‌های تجددخواهانه است. این اندیشه‌های تجددخواهانه هر چه که بود صورت غالبش آزادی خواهی و تجربه‌ی اندیشه در فضایی باز را نشانه رفته بود؛ فضایی که هیچ‌گاه به تمامی تجربه آن برای ادبیات ایران امکان‌پذیر نشد.